

Puändita naljandite struktuurist

Arvo Krikmann

Ilmunud veidi muudetult ajakirjas "Keel ja Kirjandus" 2003, nr 3, 161–177

Käesolev tahab olla järjeks artiklile "Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast: ained, mõisted, teooriad" (vt "Keel ja Kirjandus" 2002, nr 12) ning jätkata huumoriteooriale ja rahvanaljadele pühendatud kirjutiste sarja. Kõik need on jätkuvalt Eesti Teadusfondi grandiprojekti "Eesti kaasaegne rahvahuumor" (tunnusnumber 4935) tulemid ning autor tänab Teadusfondi oma uurimistööle antud moraalise ja rahalise toetuse eest.

Rahvajuturegistritest

Võrdlev-ajalooline e nn soome koolkond seadis oma eesmärgiks folklooriteoste – esmajoones juttude, laulude, mõistatuste jne kui folkloorsete *tüüpide* – algkuju, tekkekoha ja -aja, levikuteede, lokaalredaktsioonide jms väljaselgitamise. Soome meetodi põhivõtteks oli folklooritekstide variaabluse jälgimine, millest järgnes loogiliselt nõue kasutada igas uurimuses ära kogu asjaomase folkloorinähtuse kohta leiduv empiiriline aines. Peatahelepanu, eriti juttude puhul, oli suunatud laia rahvusvahelise leviku ja pika ajalooa üksustele. Vajadus saada paremat ülevaadet rahvusvahelistest jutuainetest oligi ilmselt põhjajend, mis kutsus ellu nn Aarne-Thompsoni süsteemis juturegistrite koostamise. Registrite plejaadi avas Antti Aarne, esitades kõigepealt FFC-sarja 3. numbrina oma süsteemi põhikondikava.¹ Peagi järgnesid samas sarjas soome ja soomerootslaste registrid,² mõningase vaheaja järel ka eesti, böömi, Flandria, lapi omad³ ning Oskar Looritsa liivi register.⁴ Paralleelselt oli hakanud ilmuma Bolte ja Bolí vka võrdlev kommentaarium vendade Grimmide muinasjuttude kohta,⁵ oli sugenenud muidki olulisi lisaallikaid rahvusvahelise jutuaine alalt. Aarne suri aastal 1925. 1927. a avaldas Stith Thompson olemasolevad materjalid rahvusvahelise registri uue versioonina ning 1964. aastal koondas endised ja vahepeal lisandunud rohked lokaalregistrid ja ainekogud veel kord oma registri täiendatud väljaandesse.⁶ Mitmeid Aarne-Thompsoni süsteemis juturegistreid on ilmunud ka väljaspool FFC-sarja, sh N. Andrejevi hästituntud vene register,⁷ A. Medne läti loomajuttude register,⁸ idaslaavi juttude võrdlev register⁹ jt. Praeguseks on ka Aarne-Thompsoni 1961. aasta versioon lootusetult vananenud¹⁰ ning Hans-Jörg Utheri juhtimisel töötav rühm Göttingenis (Enzyklopädie des Märchens) valmistab ette selle uusimat, radikaalselt täiendatud väljaannet.

Aarne ja Thompsoni juturegistreid, samuti Thompsoni teist suurteost, folkloori motiiviindeksit,¹¹

¹ A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen. FFC 3. Helsinki, 1910.

² A. Aarne, Finnische Märchenvarianten. Verzeichnis der bis 1908 gesammelten Aufzeichnungen. FFC 5. Hamina, 1911; O. Hackmann, Katalog der Märchen der finnländischen Schweden. FFC 6. Leipzig, 1911.

³ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. FFC 25. Hamina, 1918; V. Tille, Verzeichnis der bömischen Märchen I. FFC 34. Porvoo, 1921; M. de Meyer, Les Contes Populaires de la Flandre. FFC 37. Helsinki, 1921; J. Qvigstad, Lappische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 60. Helsinki, 1925.

⁴ O. Loorits, Livische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 66. Helsinki, 1926.

⁵ J. Bolte & G. Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. I–V. Leipzig: Dieterich, 1913–1932.

⁶ S. Thompson, The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography. FFC 74. Helsinki, 1927; Second Revision: FFC 184. Helsinki, 1961; viimase kordustrukid veel 1964 ja 1987.

⁷ N. P. Andrejev, Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Leningrad, 1929.

⁸ A. Medne, Latviešu dzīvnieku pasakas. Review of New Types in the Motif-Index of Latvian Animal Tales. Riga, 1940.

⁹ L. G. Barag, I. P. Berezovski, K. P. Kabašnikov, N. V. Novikov, Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. Leningrad, 1979.

¹⁰ Näiteks soome aines (FFC 5) on seal esindatud 1908. a seisuga, eesti aines (FFC 25) pelgalt J. Hurda koguga jne.

¹¹ S. Thompson, Motif-Index of Folk Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediæval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. I–VI. FFC 106–109 ja 116–117. Helsinki, 1932–1936; Revised and enlarged edition: Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958.

on aegade jooksul korduvalt – ja vahel üsna valjult – kritiseeritud, alates Vladimir Propist.¹² Alles suhteliselt hiljuti on ajakiri “Journal of Folklore Research” pühendanud ühe oma 1997. a numbritest pea tervenisti juturegistritele. Siin leidub ka Alan Dundesi kena kokkuvõtlik kirjutis¹³ juturegistreid ja Thompsoni motiiviindeksit puudutava kriitika põhisuundadest: (1) Folkloorsete tüüpide piirid ning tüübi ja motiivi kui mõistete vahekorrad on suuresti hajusad. (2) Ainevalik on europotsentristlik ega kajasta nt Aafrika folkloorides valitsevat improvisatoorsemat jutustamislaadi. (3) Eriti nt loomajuttude ja rumala kuradi juttude vahel tuleb alatasa ette juhte, kus samas süžees tegutsevad kord zoomorfsed, kord demonomorfsed, kord inimtegelased, mistõttu juttude tüpologiseerimisel tekivad konkureerivad alternatiivid. (4) Folkloorne aines on tsenseeritud: suur hulk obstsöönseid motiive üldse välja jäetud, taoliste jututüüpide sisu aga jäetud avamata või avatud puudulikult.¹⁴ (5) Esineb rohkesti näpuvigu, sh viiteid olematuile motiivi- ja tüübinumbritele (“ghost entries”).

Enamik neist etteheidetest peab tõesti paika. Ometi on Aarne-Thompsoni süsteem nüüd juba pea saja aasta kestel jätkanud maailma folkloristikas oma peatamatut võidukäiku ja keegi pole suutnud pakkuda talle konkurentsivõimelist alternatiivi, hoolimata folkloristliku teooria vahepealsest arengust. See tõik kõneleb ise enda eest.

Juttude jaotus Aarne-Thompsoni süsteemis

Arvestades põhimõttelisi komplikatsioone, mis seonduvad mis tahes naturaalsete ainete liigitamise katsetega,¹⁵ tekib veendumus, et Aarne “mittemuistendiliste” rahvajuttude süsteem – eriti oma ülatasanditel, st juttude põhiliikide väljaeristamise mõttes – on tõeliselt geniaalne aparaat, mis on suutnud oivaliselt ära tabada aines nähtuvad peamised jõujooned ja prototüübid. Juttude põhiliike on siin kuus (tüübinumbri vahemik sulgudes on antud Thompsoni seni uusima versiooni järgi): 1) loomamuinasjutud (1–299); 2) imemuinasjutud (300–749); 3) legendilaadilised jutud (750–849); 4) novellilaadilised jutud (850–999); 5) jutud rumalast kuradist (1000–1199); 6) naljad (1200–1999). Järgnevad veel mõned erandlikud liigid, nagu ahelstruktuuriga jutud, haneksvõtmisjutud jt, kus koomiline element on samuti domineeriv.

Alan Dundes on väitnud, et Ameerika indiaanlaste jutuvara analüüsidest pole ‘hea’ ja ‘halva’ kategooriatega midagi peale hakata.¹⁶ Püüdmata seda väidet kinnitada või kummutada ja mõtlemata, mis siis võiks olla taoliselt seadistatud süžeedes liikumapanevaks jõuks, võib küll möönda, et “Euroopa standardiga” folkloorides näib liikumapanevate jõudude aksioloogiline märgistus olevat paratamatu ja läbiv. Tehkem naivistlik katse otsida korrelatsioone Aarne rahvajutuliiikide ja nende liikumapanevate jõudude laadi põhjal.

Konflikti ja lõpplahendust kätkevais juttudes peab tingimata olema **“mootor”**, **määrav jõud**, mis sündmusi kauseerib ja konfliktidele lahendusi annab. Ime- ja legendilaadilistes juttudes on see

¹² V. J. Пропп, Морфология сказки. 2. tr. Moskva: Nauka, 1969, lk 14–17. Propp tunnustab Aarne tööd eelkõige kui rahvajuttude inventariseerimise ja süstematiseerimise esmakatset, kuid heidab soome koolkonnale tervikuna ette, et too kujutleb rahvajutufondi jagunevat selgesti eristuvaiks diskreetseteks süžeedeks e tüüpideks, millest igaüks oleks justkui iseseisev orgaaniline tervik; sellise kujutelma propageerimise tõttu loeb ta ka Aarne registrit lausa ohtlikuks.

Tegelikuses, leiab Propp, folkloori jagunemist tüüpideks ei nähtu, tüübi mõiste kui selline on tervikuna fiktsioon. Kui tüüpidest üldse rääkida saab, siis ehk ainult üldisel “morfoloogilisel”, st struktuurilis-funktsionaalsel tasandil.

¹³ A. Dundes, The Motif-Index and the Tale Type Index: A Critique. – Journal of Folklore Research, 1997, vol. 34, nr 3, lk 195–202.

¹⁴ See probleem on eriti valus just naljade juures. Gershon Legman (1917–1999), kirju elukäigu ja entsüklopeediliste teadmistega erudiit, tuntud ka paberivoltimiskunsti virtuoosi ja teoreetikuna ning väidetavalt loosungi “Make Love, Not War!” autorina, on suure osa oma elust ja energiast pühendanud obstsöönsete naljade kogumisele, süstematiseerimisele ja uurimisele. Ta peateos selt alalt on 2-köiteline, folkloristikas kui ka huumorikirjanduses üsna olematuks ignoreeritud mammutmonograafia “No Laughing Matter. An Analysis of Sexual Humor” (esialgse pealkirjaga “Rationale of the Dirty Joke”), I–II. Bloomington: Indiana University Press, 1968 ja 1975 (kokku 1803 lk). Dundes viitab Thompsoni kriitikale Legmani kirjutises “Toward a Motif-Index of Erotic Humor” (Journal of American Folklore, 1962, vol. 75, lk 227–248), mida ma pole kahjuks lugenud.

¹⁵ Mõnesid neist on lühidalt mainitud ka selle sarja eelmises artiklis “Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast”, lk 839–840.

¹⁶ A. Dundes, The Morphology of North American Indian Folktales. FFC 195. Helsinki, 1964.

faktor põhiliselt **üleloomulikku** laadi: siin kohtab üleloomulikke tegelasi ja tehakse üleloomulikke asju, keda/mida ei saa ümber mõtestada allegooriaks, valetamiseks vm.¹⁷ Edasi, süžeelise lahenduse otsustab mingi **väärtuskriteerium**: tegelane, kes seda väärtust evib, pärib jutu lõpul nii- või teistsuguse võidu, ja see, kes ei evi, jääb kaotajaks. Imejuttudes ja legendilaadilistes juttudes on selleks selekteerivaks põhiväärtuseks **voorus** (moraalne headus/kurjus), loomajuttudes, rumala kuradi juttudes ja naljandites aga **intellekt** (tarkus/lollus ~ kavalus/lihtsameelsus ~ võime/võimetus kasulikult valetada või teravmeelset vastulööki anda jne), novellilaadilistes juttudes võivad töötada mõlemad. Imejuttudes ja legendilaadilistes juttudes on vooorusliku võitja (/ ebavooorusliku kaotaja) roll ja üleloomuliku mootori (abistaja, otsustaja, hindaja / kahjuri, karistaja) roll reeglina eri tegelaskujude kanda. Mitte-üleloomulikes juttudes on võitja/kaotaja ja väärtuse omaja/mitteomaja enamasti sama ja intellekt on niihästi väärtuse kui ka mootori funktsioonis. Novellilaadilistel juttudel ja vanemal "švanknaljanditel" näib olevat veel see ühisjoon, mis neid ülejäänutest eristab, et siin on võimalik süüe arenemine juhuslikkusfaktori arvel, kuna teistes alaliikides on asjade käik järgalt determineeritud seda või teist laadi jõudude poolt.

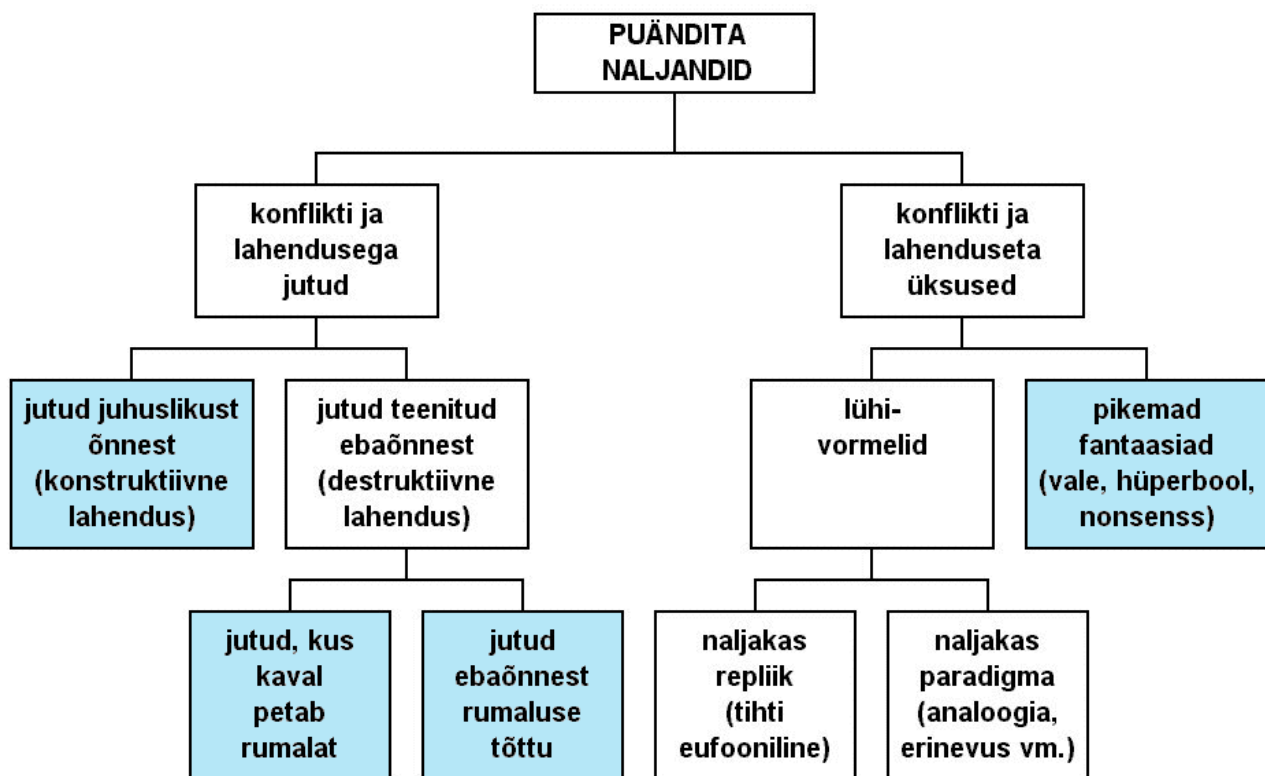
Nende nurkade alt vaadatuna tundub, et liigiülel moodustavad ime- ja legendilaadilised jutud justkui selgemalt omaette rühma ja kõik ülejäänud omaette rühma. Igatahes on vana puändita švank mitmes mõttes palju lähedasem loomajuttudele, rumala kuradi juttudele või novellidele kui kaasaegsele anekdoodile.¹⁸

Puändita naljade struktuurilised põhiliigid

AT-registrites on rahvanaljadele (saksakeelseis registreis *Schwänke*, ingliskeelseis *Jokes and anecdotes*, venekeelseis *Анекдоты*) varutud numbrivahemik 1200–1999, mis Thompsoni uusimas versioonis liigendub järgmiselt: 1) kilplasnaljandid (1200–1349); 2) naljandid abielupaaridest (1350–1439); 3) naljandid naisest ~ tüdrukust (1440–1524); 4) naljandid mehest ~ poisist (1525–1874): a) kaval mees (1525–1639); b) õnnelikud juhused (1640–1674); c) rumal mees (1675–1724); d) vaimulikud (1725–1849); e) muud inimrühmad (1850–1874); 5) valetamisjutud (1875–1999). Arvestades ka muljeid eesti jt rahvaste puändita naljandite kohta, mis on AT-registritest välja jäänud, võib selle aine struktuurilist jagunemist kujutada järgmise linnulennulise skeemi abil:

¹⁷ Võib öelda, et loomajutud ja jutud rumalast kuradist on teatud mõttes samuti üleloomulikud – tegelikult loomad ju ei räägi ega tee tegusid, mida nad juttudes teevad, ja vanapaganaid pole nähtavasti üldse olemas. Kuid kui nt imemuinasjuttudes tegevus areneb tükati loomulike inimlike motiivide, tükati aga üleloomulike mõjurite toimel, siis loomajutte (nagu ka valme) ja rumala kuradi jutte on õige tõlgendada allegooriatena, mitte aga üleloomulikkuse ilmingutena. Pigem on zoo- ja demonomorfism samalaadsed distantseerimisnähtused nagu naljades ilmnev sotsiaalne, etniline, sooline, ealine vm "tsentrifuugimine", millest oli juttu kirjutises "Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast", lk 846–847.

¹⁸ Muidugi on selline jaotuspilt ilmselt hiline ja europotsentristlik. Isegi enam: selle tekkes osaleb ilmselt tugev "vendade Grimmide faktor". Eesti AT-jutud ongi ehk enamjaolt mõisate kaudu levinud saksa laenud, kuigi meie hiliste arhiivitektide põhjal on raske otsustada, millal just üks või teine jutt on eesti traditsiooni jõudnud. Uku Masing on oma ulatuslikus essees "Taevapõdra rahvaste meelest ehk Juttu boreaalsest hoiakust" (Akadeemia, 1989, nr 1–4) taolist europotsentristi ja sellest johtuvaid viirastusi vihaselt kritiseerinud. Üks neid viirastusi on Masingu arvates ka Vladimir Propi spekulatsioon, et kõiki muinasjutte – üleüldse ja põhimõtteliselt – võib pidada üheainsa arhstruktuuri "allodeks". Masing kirjutab " / - - / on päris kindel ja ilmne, et säärased muinasjutud on kunstlikult ülendatud põhilisteks muinasjuttudeks ainult ühel põhjusel, nimelt sellel, et neid on eelistanud koguda Afanasjev, kelle järgi Propp on oma skeemi teinud. Afanasjevi muinasjuttude kogus seda tüüpi muinasjutud isegi registris moodustavad enamiku. Afanasjev tegi seda aga sellepärast, et nõnda olid juba enne käitunud itaallased, prantslased ja sakslased. Ja muidugi taolisi lugusid tuli eelistada ka, kui neid räägiti Venemaal. Tõepoolest jätkatakse seda moodust praegugi" (Akadeemia 1989, nr 1, lk 201). Boreaalseil juttudel seevastu pole kindlat algust ega lõppu, aeg ei ole neis pidev, tegelased võivad momentaanselt kanduda kust kuhu iganes, sündmused on neis kausaalselt seostumatud, puudub tegelaste binaarne vastandamine, tegelaskujude on kõik morfiimid läbisegi jne.

Nende alaliikide hulgast eristub välja neli suuremat dominant (skeemil varjutatud): 1) kavalus- ja petmisnaljandid; 2) kilplas- jm naljandid ebaõnnest omaenda rumaluse tõttu; 3) naljandid juhuslikust õnnest ~ õnnelikust pääsmisest jms-st; 4) “süžeedud” (konflikti ja lahenduseta) narratiivsed fantaasiad, mis rajanevad vael, absurdil ja liialdamisel.

Iseloomustame neisse liikidesse kuuluvat eesti AT-ainest lühidal, tehnilisel ja deskriptiivsel viisil,¹⁹ pea täiesti ignoreerides mis tahes detailsemad folkloristlikke või huumoriteoreetilisi huviväärsusi, kas või arutlusi puändi olemuse ümber. Ülevaade huumoriteooria uuemaist arengutest on kavas anda ühes selle artiklisarja järgmistest osadest.

Pettus ja valetamine kui “kognitiivne universaal”. Valetamine ja pettus saadab meid pea sünnist surmani igal sammul, see on tõsine eetilise, kommunikatiivne, sotsiaalpsühholoogiline, psühhoanalüütiline ja psühhiaatiline probleem.²⁰

Eri uurijad on eri meelt selles, kas inimene oma praegustes meeletuvaliteetides tekkis pikkamisi ja alustas seda tekkimist ammu või toimus see evolutsioonilises mõttes hetkega üheainsa “ülepaleoliitilise plahvatus” käigus, kas inimmeel on ühtlane või modulaarne, ja kui modulaarne, siis mis järjekorras need praegused meelemoodulid välja kujunesid, kas inimkeel tekkis miljon või poolsada tuhat aastat tagasi, kas jälle pikkamisi läbi primitiivsete “poolkeelte” või plahvatuslikult ja hetkega kogu oma täiuses, millistele geneetilistele eeldustele keele areng toetus, millised bioloogilised, keskkonna- ja sotsiaalsed faktorid seda stimuleerisid jne. Vale, pettus ja kavaldamine aga jäävad neist diskussiooniteemadest väljapoole, sest nad on kindlasti vanemad kui inimene. Nad

¹⁹ Nagu selle artiklisarja eelmises osas öeldud, on ETFi grandiprojekti nr 4935 raames asunud ERA naljandikartoteegis leiduvate suurte lünkade likvideerimisele. Kuna see töö pole praeguseks kaugeltki mitte lõpul, siis on järgnevas ülevaates välditud detailsemate statisticate esitamist eesti naljaainete kohta. Toodud arvandmeid naljanditüüpe või -rühmi esindava arhiivimaterjali suuruse kohta tuleb võtta pelgalt kui orienteerivaid (tegelikest märksa madalamaid). Erandi moodustavad pastori- ja kirikuteemalised naljandid (vahemik AT 1725–1849), kus teave arhiivimaterjali suuruse kohta on enam-vähem adekvaatne, kuna Loreida Raudsep on oma kataloogi “Antiklerikale estnische Schwänke” (Tallinn, 1969) koostades tänuväärset üles otsinud ja registreerinud kõik sellele alale kuuluvad arhiivitekstid, sh sõjajärgsed, väidetavalt aastani 1960. Kahjuks piirdub see teave küll pelkade arhiivivideetega, nende juurde kuuluvad tekstid ei ole kartoteeki välja kopeeritud.

²⁰ Ameerika psühhiaater Charles V. Ford annab oma raamatus “Lies! Lies!! Lies!!! The Psychology of Deceit” (Washington, DC–London: American Psychiatric Press, Inc., 1996) valetamis- ja petmispsühholoogia problemaatikast ulatusliku ülevaate ning juhatab kätte rikkaliku valiku varasemat selleteemalist kirjandust.

ei eelda üldsegi keelevõime olemasolu. Šimpansite sellealased võimed on üldtuntud. Klassikalisteks, kõikjal viidatavaiks valvenäideteks on saanud Frans de Waali tähelepanekud Arnhemi loomaaias asukate Yeroeni, Luiti, Nikkie jt uskumatult peentest ja paindlikest makjavellistlikest strateegiatest, mida need šimpansid rakendasid saavutamaks juhtpositsiooni karjas, vastassoo soosingut jm eluhüvesid, koalitsioone ja opositsioone vaheldades.²¹ Neid kirjeldusi lugedes on raske vältida assotsiatsioone Alexandre Dumas' musketärraamatuis kirjeldatud õukonnaintriigidega. Šimpansite, aga ka muude loomade petmisoskustest on toonud rohkesti näiteid ka teised uurijad. Kuna retoorika kõige üldisemas mõttes on teatavasti veenmiskunst, siis leiab tuntud retoorika-ajaloolane George A. Kennedy, et loomade poolt rakendatavad usutavuse saavutamise vahendid, sh ahvide jt mitteverbaalne valetamisoskus, esindavad retoorika looduslik-instinktilist baasi ning retoorika tervenisti on bioloogiliselt algsem kui kõneoskus ja teadvustatud intentsionaalsus.²² Tõesti, kogu loodus petab ja valetab: kamuflaaži ja mimikrit võib samuti lugeda valetamise elementaarvormideks. Muidugi kerkib nende tagant alati ka etoloogia igiküsimus: termiidid, kalad ja kameeleonid on ilmselt liiga ebaintelligentsed, et valetada tahtlikult ja omal jõul – kes nende eest siis valetab? Tavamõistusel on raske nõustuda mõttega, et seda teeb lihtsalt tagasisidestatud juhuste piisavalt pikk ahel, palju loomulikum näib olevat kirjutada see jumalike või saatanlike jõudude arvele.

Võrdlevas ja inimpsühholoogias, etoloogias, neuroteaduses, antropoloogias, lingvistikas jm uurimisel on jätkuvasti aktuaalseks arutlusaineks inimese ja kõrgemate primaatide kognitiivse aparatuuri ja mentaalsete kapatsiteetide spetsiifika ning erinevuste täpsem määratlemine, sellega seonduvad kurikuulsad antropomorfismi probleemid jne. Selle probleemisõlme üks aspekte on juba Darwinist alates ka küsimus huumorimeele algmete või eelastmete olemasolust loomadel – esmajoones jälle šimpansitel jt inimese evolutsioonilistel lähisugulastel. Sellegi temaatika arutelu siinse kirjutise raames on võimatu, juhime asjast huvitatud lugeja lihtsalt paari viite kaudu kokkupuutesse sellealase kirjandusega.²³

Kavalus- ja petmisnaljandid. Eesti arhiivimaterjalis – silmas pidades kõiki viites 19 tehtud mõõndusi – näib leiduvat ligi 120 AT-numbrit kandvat naljanditüüpi. Suurima hulga tekstidega (50 või enam) on neist asjade hetkeseisu peegeldava ebatäpse statistika põhjal järgmised: ★ naljand tingnimetusega “Nokasõda” (AT 1381), kus mees diskrediteerib oma lobisemishimulise naise ülestunnistused; ★ jutt, milles vanatüdruk palub endale kirikus meest ja mis jätkub jala kaela taha paneku motiiviga (eesti aines saadab seda kõnekäänustunud vormel “Appi, appi, armas rahvas, aga mitte meesterahvas!” (AT 1476); ★ “Meistervarga” nimetuse all tuntava hüpervõimsa naljandi põhiredaktsioon (AT 1525A), kus kihlveo peale toimub mitmeastmeline varguste ahel; ★ naljand, Saksas tuntud ka nimetuse all “Suur ja väike Klaus”, kus vaene mees valetab rikkale oma edu saladusi, rikas teeb edutuid jäljendamiskatseid ja ebaõnnestumistest raevunult püüab vaest tappa, kuid ikka taas edutult (AT 1535); ★ pastorinaljand, mis tugineb vormelile “Jumal annab kümnekordselt tagasi” (1735); ★ jutt, kus kelm viib pastorit kotis “taevasse” (AT 1737); ★ keeruka süžeeaga võimsalt rahvusvaheline naljand tingpealkirjaga “Näljane pastor”, kus köster või kellamees eksitab pastori metsa ja laseb tal nälga maitsta ning seejärel toimuvad mitmesugused groteskselt jantlikud episoodid ööbimispaigas (AT 1775); ★ peamiselt Põhja-Euroopas tuntud jutt, kus pastoril on kombeks rusikaga vastu kantslit taguda ja leeripoisid vm määrivad kantsli lehmasõnnikuga või löövad kantsli serva naelu (tihedalt kokkukasvanud motiivid figureerivad AT-registris numbritena 1785B ja 1836*).

Kompositsioonimall, kus on vastandatud kaval ja rumal tegelane ning kaval petab rumalat, on

²¹ F. de Waal, Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes. London: Jonathan Cape, 1982; Chimpanzee politics. – Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes and Humans. Ed. by R. Byrne and A. Whiten. Oxford: Clarendon Press, 1988, lk 122–131; vt. samuti de Waali rohkeis hilisemais raamatuis.

²² George A. Kennedy, Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction. New York: Oxford University Press, 1998.

²³ Vt nt: P. E. McGhee, Humor: Its Origin and Development. San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1979, eriti lk 85–123; M. Apte, Humor and Laughter: An Anthropological Approach. Ithaca–London: Cornell University Press, 1985, lk 239–245; J. Gamble, Humor in apes. – Humor 2001, vol. 14 nr 2, lk 163–179.

vanemas folkloorses jutus üks läbivamaid stereotüüpe, mille “rakendusala” ei piirdu kaugeltki naljanditega. Selline tegelaspaar võib olla ka zoomorfne, nagu loomajuttudes ja valmides (AT 1–299), kus kavala tegelase tuntuimaks võrdkujuks Euroopas ja laiema ltki on rebane. Rumal tegelane võib olla samuti demonorfne, nagu juttudes rumalast kuradist (AT 1000–1199), kus vastamisi on Kaval-Ants ja Vanapagan. Tuleb ette juhte, kus kattuvad või lähedased süžeed on AT-registris esitatud erinevate morfismide alusel kolme eri numbri all: markantne näide on jutt saagi või pärandi jagamisest, kus tegelasteks võivad olla rebane ja karu (AT 9B), kavalpea ja rumal kurat (AT 1030) või kaval ja rumal vend (AT 1633).

Samuti on üsna raske selget piiri tõmmata naljandite ja novellilaadiliste juttude vahele, kuna viimasteski on tegelased tihti vastandatud mõistuse ja vaimukuse alusel, targemad on harilikult ka sotsiaalselt madalamad ning annavad rumalamaile-ülemaile mitmesuguseid eetilisi õppetunde. Kuid enam-vähem puhtmoraalse, didaktilise väljundiga võivad lõppeda ka registris naljandite hulka paigutatud jutud. Jutus AT 1408 näiteks mees kurdab, et naisel on kergem elu, mispeale nad vahetavad rollid ja mees jääb koduseid töid tehes hätta, saab oma veast aru ja lepib endise tööjaotusega. Jutus AT 1459* hüljatakse pruut peeretamise vm tühise põhjuse tõttu ja ta veenab peigmehe mitmesuguste kujukate analoogiate vm võtete abil oma ebaõiglast otsust annulleerima. Didaktilise nüansiga on ka jutud AT 1416, 1431 jt.

Rumala ja kavala/vaimuka tegelase matš lõpeb naljandis selge süžeelise väljundiga – kaval “võidab” ja rumal “kaotab”. Selle kaotuse diapasoon võib olla väga lai: ühel piirjuhul on rumalale karistuseks see, et tal lihtsalt n-õ pannakse suu kinni, teisel piirjuhul lõpeb jutt rumala tegelase surmaga. Kõige sagedamini saab rumal mingit varanduslikku kahju.

Kavalusakti esilekutsuvad motiivid ~ resultatiivse akti tulemid võivad esindada kõiki nelja põhimõttelist “optatiivset varianti”: sellega võidakse saavutada midagi head, mis seni puudus, likvideerida midagi halba, mis seni kehtis, vältida millegi halva teke või ka tagada olemasoleva hea püsimine.

Ka süžee käivitumise motiiv ja “käikude” arv võib olla erinev. Tavaliselt lähtub motiiv petetavast tegelasest, kes hoiab mingit kurssi või teeb mingi teo, mis kutsub esile kavala tegelase vastureaktsiooni. Mitmed naljad koonduvad oma ajendite järgi suuremateks või vähemateks tsükliteks. Näiteks: ★ härra või pastor on talumeeste vastu ülekohtune või peremees on söögi või palgaga liiga kitsi (AT 1560, 1561, 1567A–B, 1568A*, 1571*, 1575*, 1736, 1741*); ★ pruudikandidaat püüab peigmehe eest varjata oma puudeid (AT 1453–1455) või naine või minia on väga laisk (AT 1370, 1383), tikub kõike välja lobisema (AT 1381) vms; ★ vanatüdruk soovib endale meest või tüdruk ihkab vastassoo tähelepanu (AT 1476, 1478, 1479*, 1485A*); ★ soovitakse endale saada head toitu (1568*, 1578*), head riidetükki (AT 1574C), rumala vara (AT 1385, 1675), teise mehe pruuti (AT 1631*) vm hüvet; ★ kavalpea soovib magada pastori vm rikka mehe tütre või naisega (suur jutupõimik AT 1530ndates–1540ndates numbrites, samuti AT 1563); ★ vaimulik püüab võrgutada kellegi naist ja teda on vaja lollitada (AT 1725, 1730); ★ keegi rikub abielu ja talle makstakse kätte (AT 1360C, 1380); ★ on vaja varjata või likvideerida kellegi rumaluste või ülekohtu tagajärgi (AT 1382, 1577*, 1600, 1735); ★ reheapapp peab leiutama meetmeid, et oma vargust varjata (AT 1564*, 1564**) jm.

Vastavalt on ka enamik tegelaspaare eesti jt rahvaste kavalusnaljandites “elulised” ning sotsiaalselt märgistatud: peremees ja sulane, rikas ja vaene mees, härra ja talumees, pastor ja talumees, härra ja kutsar, härra ja toapoiss, pastor ja köster, pastor ja kellamees. Tegelased võivad ka ühe ja sama jutu variantides nimelipikuid vahetada (eriti nt härra pastori või papiga), kuid sotsiaalselt alam on ikka võidumees. Tõsi küll, on üks markantne erand – jutt, kus peremees teeseldud peksutõve abil ravib sulase väidetava laiskusetõve (AT 1572*). Mees ja naine on kavalusnaljandites samuti tavaline paar, mees võidab küll sagedamini, kuid tuleb ette ka vastupidist.

Petmine võib aga toimuda ka kihlveo või tellimuse peale. Rahvusvahelises naljandivaras on Till Ulenspiegeli tsüklis lähtuvate jt motiivide najal välja kristalliseerunud eriline professionaalse kelmi või meistervarga kuju (eriti AT 1525 jj, samuti ka 1406 jm). Eestis on mitmeid siinseid motiive koondunud Rummu Jüri nime ümber, ka võib see mees kanda Ulenspiegelist tuletatud nime (nt *Uulipilli Ants*), ta on tihti pere kolmas poeg või noorim vend, kes ei ole viitsinud endale korralikku

ametit hankida nagu vanemad vennad, vaid elukutseliseks vargaks hakanud; seega on naljandite kaval noorim vend imemuinasjuttude lolli (kuid heasüdamliku) noorima venna omalaadne kõverpeegelpilt.

Petja enda poolt initsieeritud professionaalne petmis- või narritamisakt võib ajenduda ka lihtsalt n-ö sportlikust lustist, kus petja vaevatasuks jääb pelgalt oma “praktilise nalja” kordaminekust saadav elamus. Selliseid nalju seondub eriti vaimulikega: AT 1531, 1737, 1740, 1785B–C, 1825C, 1836*.

Rumalusnaljandid. Kavala tegelase vastasmängija ei olegi õieti silmapaistvalt rumal, vaid lihtsalt ebapiisavalt tark. Teda karistatakse petmise, varguse vm kavalusakti läbi selle eest, et ta on mingis muus mõttes paha (kuri, ihne, laisk jne), tihti aga lihtsalt selle eest, et ta kuulub vihatavasse sotsiaalsesse ülakihti, kelle suhtes naturaalsed eetikareeglid ei kehti. Kuid rumalus võib peksta oma peremeest ka puhtalt omal jõul, kelmi vm ligimese abi vajamata.

Naljandite seas on rühm selliseid, kus rumalus avaldab end tõesti äärmuslikul, kondenseeritud kujul, tundmata peaaegu mingeid piire. Suur osa sedalaadi motiive on koondatud nn kilplasnaljandite rühma (AT 1200–1349). *Kilplane*, mis tähendab eesti nüüdiskeeles lollpead, eriti tühja tööd tegevat lolli, pärineb algselt Kreutzwaldi kilplaste-raamatust “Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod” (1857), mis toetub suuresti G. O. Marbachi rahvaraamatule “Der Schildbürger wunderseltsame, abenteuerliche, unerhörte und bisher unbeschriebene Geschichten und Thaten” (1838), ja *kilplane* ise on mugandus saksakeelsest sõnast *Schildbürger*, mida kasutatakse ka saksakeelsetes AT-registrites vastava naljandirühma pealkirjastustes. Naljandi-lollpea ingliskeelne tavanimetus on *numskull*, soomekeelne *hölmöläinen* ja venekeelne *пошехонец* (ka viimane pole rahvapärase tekkega – vt nt V. Propi kommentaari²⁴). Miskipärast on kilplase vasted mitmeis keeltes kohanimetuletised, ka soome *hölmöläinen* ja vene *пошехонец*, seega näivad simuleerivat etnilisi nalju. Eesti naljandites ongi kilplasnaljade tegelased kõige sagedamini tõesti etnilised – mitmesuguste Eesti paikkondade asukad (hiidlane, saarlane, setu, tartlane, rannamees) või muulased (juut, mustlane, venelane, lätlane), harvem ka sotsiaalsed “marginaalid” (rätsep, sant, kerjus). *Kilplane* ise pole meil eesti naljandites tegelasnimena kuigi levinud.

Kilplased ei tunne kõige elementaarsemaid looduseadusi, esemeid, inimtegevuse eesmärke, töövõtteid ega suhtlemisreegleid. Nad külvavad soola (AT 1200), koristavad vilja püssiga (AT 1202), lüpsavad kanu (AT 1204**), viivad lehma katusele rohtu sööma (AT 1210), püüavad munadest poegi välja haududa (AT 1218), raiuvad oksa, millel ise istuvad (AT 1240), üritavad palke pikemaks venitada (AT 1244), valgust kotiga tuppa kanda (AT 1245), jääaugus tangu keeta (AT 1260), kuival maal ujuda (AT 1293*), ei tunne kella (AT 1319A*), sitikat (AT 1317*), kuud (AT 1334), vorsti (AT 1339A) jne. Vladimir Propp on täheldanud, et kilplaste lollus on tüüpiliselt kollektiivne: mingile probleemile pörkudes peavad nad tihti omavahel nõu ja võtavad siis vastu konsensusliku otsuse.²⁵

Eredalt rumalaid tegelasi ja toiminguid leidub naljandeis mujalgi: rumal naine väetab lehmalihaga kapsaid (AT 1386) ja kuivatab jahudega põrandat (AT 1387), eite-taati otsustavad oma lemmikhärjale kooliharidust anda (AT 1675), mustlane püüab õpetada hobust söömata elama (AT 1682). Äpardusi ja õnnetusi põhjustab samuti liiga põhjalik sisseelamine õhulossidesse, mida tehakse tulevase kasusaamise ja/või tulevase abielu teemadel (AT 1430, 1430A, 1450): nt vanatüdruk laskub oma munakorvi juures unistustesse, kuidas ta müüb munad, ostab või vahetab üksteise vastu järjest suuremaid koduloomi, siis abiellub jne, ning teeb lõpuks kujuteldavate teenijate või lastega tõeldes järsu käeliigutuse, mis paiskab munakorvi ümber ja munad purunevad.

Mitmed lollimotiivid seonduvad fraseologismide vm kujundlike väljendite otsetõlgendamisega – nt jutus AT 1445* on problemaatiline väljend *kasta leiba, kuni ahjuots märg*, jutus AT 1486* *pea pool suud kinni*, jutus AT 1685 (nagu ka rumala kuradi jutus AT 1006) *viska silma peale*; tüdrukul või naisel võib analoogilisi raskusi tekkida ka puhteestilistes naljades, nt fraasiga *söögile silda alla tegema*.

²⁴ V. J. Пропп, Проблемы комизма и смеха. Москва: Искусство, 1976, lk 88.

²⁵ V. J. Пропп, Проблемы комизма и смеха, lk 89.

Globaalse leviku ja toreda ahelstruktuuriga on jutt AT 1696, kus rumal poeg või tütar teeb mingi käitumisvea, saab vanematelt korrigeeriva õpetuse, rakendab seda mehaaniliselt vales olukorras, saab uue korrektiivi, rakendab sedagi väärtalt ja langeb “doominotsükklisse”: nt saadetakse rukkeid laenama ja kordab rukkilõikajaist möödudes endamisi “pool vakka rukkeid”, seda peetakse pilkeks; saab korrektiivi: tulnuks öelda “Jumal õnnistagu teid sajavõrra!”; ütleb seda vastutulevale matuserongile ja saab korrektiivi: tulnuks öelda “Jumal ülendagu hingekest!”; ütleb seda mehele, kes metsa koera pooma läheb, saab korrektiivi: tulnuks öelda “Kuhu seda litat viiakse?”; ütleb niimoodi vastutulevale pulmarongile jne.

Eestist registreeritud rumalusnaljandite tüüpe on kõikekokku veidi alla 100. Klassikalised kilplasnaljand ei ole meil nähtavasti saanud eriti populaarseks, v.a AT 1319A* (kella peetakse kuradi silmaks) ja AT 1348 (“Nägin sada hunt!”), mis polegi tegelikult kilplas-, vaid pigem jahimehejutt. Seevastu jutt AT 1384, kus mees otsib oma naisest rumalamat ja mis registrites on sattunud kilplasnaljade rubriigist välja, on tegelikult tohutu kontaminatsiooniline kilplasmotiivide ahel. Suurem hulk arhiivitekste on noteeritud veel järgmistest juttudest: AT 1387 (rumal naine kuivatab jahudega põrandat); AT 1430 ja AT 1430A (mainitud õhulossijuttude hulgas); jutud kositava tüdruku puuetest, mis end ise juhuse tõttu reedavad (AT 1456 ja 1457); jutt vanatüdrukust, vormeliga “Appi, appi, armas rahvas...” (üks AT 1476 komponentidest); AT 1696, kus loll poiss või tüdruk satub vanemate õpetuste täitmisega faasinihkesse; mitmed pastorinaljad, nt keeruka süžeeaga jant tingnimetusega “Pastor ja vasikas” (AT 1739); Loreida Raudsepa lemmikteemaks olnud AT 1791, kus köster kannab pastorit seljas (“Kas on ka rasvane?”); AT 1838, kus pastor satub talaari pidi sea selga; arvatavalt puhteestiline AT AT 1849*, mis tuntud tingnimetuse all “Pastor lehma sabas” ja enamasti ühendatud Pühalepa pastori A. v. Sengbuschi nimega.

Kaks ülejäänud põhidominanti on eelmistest märksa väiksema võimsusega.

Naljandid õnnelikust juhustest. Kavalus- ja rumalusnaljad on, võiks öelda, jutud kellegi pälvitud ebaõnnest. Nende kõrval leidub rahvusvahelises ning ka eesti naljavaras suhteliselt väike, kuid kindlapiiriline rühm nalju pälvimatust, juhuslikust õnnest (AT 1640–1674). Kuid selle rühma naljade hulgas on mitmeid ülilaiat levikuga jutte, mis on nähtavasti ka ülipopulaarsed olnud kõigil rahvastel, kes neid tundnud on. Siin tuleb juhtumisi ette ka kavalus- ja kilplasnaljanditele omaseid motiive, kuid lõpplahenduse annab ikka mingite asjaolude õnnelik kokkusattumine. Jutus “Vahva rätsep” (AT 1640) saavutab rätsep õnnelike juhuste abil võite hiiglaste või vanapaganate üle, suudab püüda mitmesuguseid tabamatuid või ohtlikke ulukeid, püüab hobuse selga köidetuna hobust peatada, haarates mädist teetulbast, mis jääb talle kaenlasse, või sööstab, tõrvik käes, püüdma koera, kes oli varastanud ta lihatüki – vaenlased ehmuvad neid vägitükke nähes ja põgenevad. Jutus “Kõiketeadja arst” (AT 1641) loetleb ebaarst talle lossis pakutavaid roogi, kuid roogi serveerivad teenrid, kes on toime pannud mingi varguse, arvavad, et selgeltnägija tuvastab vargaid. Peamiselt slaavilise levikuga jutt AT 1643 vihastab loll kase peale, hakkab seda kirvega peksma ja leiab puuõõnde peidetud rahapoti. Jutt AT 1660 on mehel põues kivi, millega kavatseb lüüa või visata ebaõiglast kohtunikku; too arvab, et see on pistis, ja mõistab mehe õigeks. Mitmes juttu ehmataakse millegagi (vahel ka meelega) puu alla, kabelisse või mujale kogunenud röövleid ning saadakse nende raha endale. Hästi rohkelt üleskirjutusi on Eestis tehtud jutust AT 1654, kus surnut teesklev võlgnik ja teda valvama tulnud võlausaldaja ehmatavad kogemata kabelisse raha lugema tulnud röövleid, saavad nende raha endale ja lähevad selle kallal omavahel uuesti purelema.

Valetamine ja absurd. Vale ja absurd on naljandis enam-vähem üks ja seesama asi. Ka kilplaslilike toimingute äärmusvormid on samahästi kui absurd. Folkloorid on välja töötanud suure hulga absurdseid püsikujundeid – olematuid asju, võimatuid tegevusi, piirituid liialdusi, mis võivad tulla ette ka omaette ütlustena: vee oks, kivi juur, linnupiim, sea sarved, vähi vill, sokulüpsmine, kirbu rautamine, konnakohitsemine, liivast köis, kirvesupp, sõelaga veekandmine, soolakülvamine, pudrumäed ja piimajõed, kuristiku ületamine kahe hüppega jne jne.²⁶ Eestlastel on regilaulutüüp

²⁶ Loomkujundeid kasutavaist absurdidest ütlusfolklooris vt ka A. Krikmann, Proverbs on Animal Identity: Typological Memoires. – Folklore: Electronic Journal of Folklore. Vol. 17. Ed. by M. Kõiva & A. Kuperjanov. Tartu, 2001, lk 54–77.

“Imed”, kus *kerilauad keedid leenta, siga sõtkus taigenida, lammas läks laudile munele*. Lapsed oskavad absurdi vahetu mõnuga nautida ja eesti lastelaul on seda samuti kuhjaga täis.

Absurdile rajatud naljand on sageli kahekihiline: pealiskihis sooritatakse pettus vm kavalusakt, selle vahendiks on fantaseeriv valetamine. Näiteks toimub valetamisvõistlus (AT 1920), või veetakse kihla mitte öelda teisele “Sa valetad!” ning kavalpea võidab kihlveo mitmesuguseid solvavaid valesid rääkides (AT 1920C), või seisneb valetamine selles, et öeldakse, et pole aega valetada, kuna rutatakse nt soola külvama, tuha vastu kalu ostma vmt (AT 1920B). Absurdisüžeedel endil tavapärasest (proloogi, sõlmitust, konflikti arengut ja lõpplahendust sisaldavat) kompositsiooni pole, siin toimub “Browni liikumine” juhuslikke assotsiatsioone pidi.

Tüüpilised valetamisnaljad on Münchhauseni-jutud (AT 1889) ja jahimehejutud (AT 1890–1909): sabapidi puu külge naelutatud hunti pekstakse ja ta jookseb enda nahast välja (AT 1896); kirssidega tulistatud ulukil kasvab kirsipuu sarvedeks pähe (AT 1889C); poolekslõigatud koer või hobune pannakse valepidi kokku (AT 1889L); jahimees tirib end juukseidpidi soost välja (AT Ø); hunt sööb rakmeis oleva hobuse, satub süües ise aegamisi rakmeisse ja jääbki sõiduloomaks (AT 1910) jpm.

Vale- ja absurdinalja vist kauneim esindaja on juturegistreis numbri AT 1960 alla koondatud paljudeks alltüüpideks jagunev “suurte asjade” tsükkel. Siin toimub ohjeldamatu fantaasiamäng maailma mõõtmetega, asjade suurusvahetustega jm omadustega. On nt suur härg, sellele istuvad kolm venda – üks sarvel, teine seljas, kolmas sabarootsul; nad hakkavad härga jootma – härg joob tohutuis kogustes; tuleb suur haugas, rebib härjalt kintsu; vennad kukuvad härja seljast kolm päeva; ühele neist läheb puru silma, selgub, et see on härja ärarebitud kints; rebane hakkab kintsu sööma; rebane tapetakse, ta selgub olevat nii suur, et ei jõuta nülgi; keegi eit löikab nahast poole ära, paneb veel sada nahka juurde ja laseb lapsele mütsi teha jne jne. Või pikk puu kasvab pilvini; keegi ronib seda mööda taevasse ja näeb seal mitmesuguseid absurdsid asju; laskub kõiega taevast alla; köis lõpeb, jätkab seda aganatega; kukub alla, kolm sülda maasse; kurg teeb talle pesa pähe; lõpuks toob labida ja kaevab end ise maast välja.

Naljandivormelitest ja vormelinaljanditest

Nn Zipfi seadus, mis reguleerib “võimsate” ja “väetite” üksuste sagedusvahetust keelelistes jm naturaalses valimises, näib kehtivat paljude asjade kohta ka folklooris.²⁷ Zipfi seadusega seondub otseselt nn Kuusi paradoks: enamik vanasõnadest, mis on populaarsed mõne konkreetse rahva repertuaaris, on ühtlasi ka laia rahvusvahelise levikuga ja vastupidi – st eksisteerib vanasõnade rahvusvaheline kullafond, kuhu kuuluvad üksused on miskipoolt eriti õnnestunud ja seetõttu suure rännuvõimega.²⁸ See seaduspära näib laienevat ka juttudele, sh naljanditele: on märksa enam tüüpe, millest on rohkelt kirjapanekuid nii meil kui ka paljudel muudel rahvastel, kui neid, mis on Eestis laialt tuntud, aga mujal mitte.

Enamik kullafondinalju seisab AT-registris mingite numbrite all, enamik puhteestilisi, kodukootud nalju mitte. Seda seika võib tajuda ühtlasi kvaliteedivahena: AT-naljandid tunduvad kunstiküpsamad, kristalliseerunud, lühidalt öeldes paremad. AT-naljandid ja genuiinselt eestilised naljandid on ka struktuurilisi erinevustendentsed. Puhteestiliste naljandite hulgas on suhteliselt vähe neid, mis langeksid selgesti petmis-, rumalus-, juhuõnne- või fantaasiajuttude liiki. See-eest on siin suhteliselt palju neid, mis elavad n-ö vormelite varal.

Vormeleid – ütluslikke püsiosiseid – tuleb hulgi ette ka AT-naljandites, ja mitmel puhul võib imetleda, millist leidlikkust folkloorid on ilmutanud, et mugandada omakeelseteks juttude püsikomponente, mida otsetõlkena või algkujul üle võtta pole saanud. Nt Lääne-Euroopa algupära jutus AT 1540, mille saksakeelne leppenimetuseks on “Der Schüler aus dem Paradiise” ja ingliskeelne “The student from Paradise”, tuleneb nali sõnade *Pariis* ja *paradiis* segiajamisest. Antti Aarne tüübimonograafiast²⁹ selgub, et polegi olnud erilist probleemi laenata seda juttu keeltesse, kus *paradiis*-tüvi puudub ja/või *Pariisi* ei tunta. Nii võivad Soomes vääriti mõistetavad kohanimed olla

²⁷ Selle seaduse toimest vanasõnafondis vt nt A. Krikmann, Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 187–198.

²⁸ Vt M. Kuusi, Sananlaskut ja puheenparret. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1954, lk 55.

nt *Parainen* või *Parala*, aga valdav moone on seal *Taivassalo* → *taivaansali* või *taivaantalo* (Ida- ja Põhja-Soomes kohtab ka muid *Tai*-algulisi kohanimedid). Skandinaavias moondub Norra nimi *Ringerike* → *Himmelrike*, Taanis *Himmerland* → *Himmerig(e)*. Väheses inglise materjalis tuleb ette *Whitehaven* → *white heaven*. Slaavi keeltes suubuvad *Loboga*, *Z Dõbova* või *Bugi* jõe nimi moondevormiks *om Boza*. Eesti aines üsna valdavalt (ja Aarne andmeil ka mõnedes saksa variantides) ilmneb erivorm: jutt algab sellega, et mees (tihti just sant) laulab: *Ma tulen taevast ülevalt ja valemõistja arvab, et mees räägib iseenda teekonnast*.

Puhteestilised naljad kätkevad eriti tunnuslikult ja tihti humoorikaid ütluslikke vormeleid. Enamasti asuvad need jutu lõpus, kuid ei loo mingit selget skriptiopositsiooni ega kvalifitseeru puäntideks. Mõnikord koosnebki tekst pea tervenisti taolisest humoristlikust repliigist, mis sageli on alliteratiivseks, riimiliseks vm moel eufooniliseks töödeldud. Toon paar näidet Rudolf Põldmäe valimikust:³⁰

Üks ema kiitnud teise naise vastu: “Oo, oo, mis meie Annel viga oo: neli-viis sitsisiilikud kirstus! Kus mul oli enne üks ja kaks takust türba!” (nr 150 < Ambla)

“Sa ja ma ja Sanga Leenu, Kolgu Kai ja Kelgu Liisu on kõige toredamad tüdrukud terves Kaiu vallas!” (nr 206 < Jüri)

Vanapiiga läinud korra tõistre talusse ehale. Tare edises kõhatanud ta ja hüüdnud siis valjuste: “Öööhõm, kas poisi kodun om?” (nr 222 < Karksi)

Vanatüdruk kuuleb, kui koerad hauguvad: “Tõrtsi Taarle toer tiltab, vist tulevad tosilased!” (nr 270 < Viljandi)

On vormeleid, mille kohta on üldse raske arvata, kas nad on tsitaadid mingeist humoristlikest narratiividest või omaette kõnekäänulised ütlused – igatahes on mitmetes üleskirjutustes neile saatelauseid vm narratiivset ollust sappa kleebitud: *Päeval pala ja parmud, öösel sääsed ja poisid; Lips leeri, lips leerist välja, lips mehele, lips laps! Kuulen, kui kirp õlgedesse kuseb, ja näen, kui sääsk kirikutorni otsas haigutab; Naera seda naiste nalja, nii et silmad märjad! Leib pole küll suur asi, aga paneb mehe küllalt kepsu lööma, kui teda ei ole; Mis sa muiste mooga tegid!*

Kuid selliseid ütluse ja jutu vahelisi piirjuhte ei saa hästi pidada ka vellerismideks, isegi kui neile liituv saatelause on õiges positsioonis (st repliigi järel), sest vellerismis on kohustuslik teravam dissonants ütlust ajendava situatsiooni ja ütluse enda sisu vahel, mitte aga ütluse enda komponentide vahel.

Mõnedes teistes repliikides aga on koomiline sisevastuolu juba selgesti tunda:

Sinu lapsed ja minu lapsed läksid meie lastele kallale; Tühi jutt, et tädi surnud – kus tädi nahk ja kõrvad? Roppust ma ei salli – lapsesitt lauvalt maha! Kui on pühad, olgu õieti – eit, too lambajalg korraga lauale! Mis sa, kurat, kurja vannud!

Raske teekond puändi juurde

Siin me jõuame ütluse ja nalja suhte kaudu paratamatult puändiprobleemide juurde.

Ameerika antropoloog Elliot Oring³¹ tähistab puändiga anekdooti terminiga *joke* ja puändita švanki terminiga *tale*. Ta refereerib folklooriklassikute (sh meie eelmises kirjutises mainitud Hermann Bausingeri ja Sigfried Neumanni) poolt pakutud kriteeriume anekdoodi ja švangi eristamiseks, leiab, et ükski neist pole töökindel, et otsustav eristaja on nimelt puänt või selle puudumine, et puänt toimib ainult siis, kui tasse kätketud uus info on üllatuslik, st ainult nalja esmakuulmisel jne. Seda kõike on liigagi hõlpus uskuda. Kuid puändi mõistet ennast on senises teoreetilises kirjanduses kasutatud äärmiselt vabalt, puänt tähendab eri autorite jaoks ilmselt eri asju, puändi olemasolu või puudumise tuvastamiseks on raske pakkuda mingeid kindlaid reegleid, see, kui tugev assotsiatiiivne üllatusefekt puändiga kaasneb, on eriti raskesti mõõdetav ja suuresti ka individuaalne jne.

Parereiv verbaalne vastulöök või isegi füüsiline kavalusakt võib olla konstrueeritud nii

²⁹ A. Aarne, *Der Mann aus dem Paradiese in der Literatur und im Volksmunde. Eine vergleichende Schwankuntersuchung*. FFC 22. Hamina, 1915.

³⁰ Eesti rahvanaljandid I. Inimese eluperioodid. Toimetanud R. Põldmäe. Tartu: Teaduslik Kirjastus, 1941.

³¹ E. Oring, *Between jokes and tales: on the nature of punch lines*. – *Humor* 1989, vol. 2, nr 4, lk 349–364; *Jokes and their Relations*. Lexington, KY: The University Press of Kentucky, 1992, lk 81–93.

heuristiliselt, et mõjub igati kvaliteetse puändina. Nt jutus AT 1777A* küsib pastor kõstrilt, kes jõi ära armulauaviina; köster ei vasta ja väidab, et kirikus on koht, kus midagi ei kuule; nad vahetavad kohad; köster küsib, kes kõstri naise juures käib – pastor mõõnab, et tõesti ei kuule. Jutus AT 1698A* on härra või proua oma sõrme roojaga määrinud, ta ei soovi sellist sõrme ja käsib toapoisisl musta sõrme maha raiuda; too soovitab pista sõrm läbi seinas oleva augu, et patsient ei peaks koledat protseduuri ise pealt nägema; annab sõrme pihta tugeva hoobi – saks pistab sõrme tulise valuga suhu ja lakub puhtaks. Oring annab hea kriteeriumi: kui pärast puanti küsitakse “Aga mis sai edasi?”, siis on nalja või kuulajaga midagi väga nurjas. Viimase nalja puhul mul sellist soovi ei tekiks, kuna tekkiv assotsiatiivne lööklaine on tõesti väga tugev, ja eesti 20. sajandi arhiivitekstidest enamik lõpebki selle puäntsündmusega. Kuid osal 19. sajandi jutustajaist (või kirjapanijaist) on tekkinud soov rääkida, mis sai edasi, ja pakutavad jätkud on vägagi huvitavad. Üheski tekstis saks ei vihasta, kuigi põhjust ju oleks. Saks hoopis tänab toapoissi või koguni premeerib teda – mõnes tekstis didaktilise õppetunni eest, mõnes selle eest, et sõrm jäi alles, mõnes koguni, et sõrm sai puhtaks! Eesti arhiivimaterjali hakkavad puändiga anekdootid sügenema põhiliselt alles ERA perioodil, 1920ndaist aastatest alates. See uuem naljatüüp näib olevat meile jõudnud alles suhteliselt hiljuti, ehk 20. sajandi alul, ilmselt ajalehesabade jm trükis ilmunud naljade vahendusel, ja sellega harjumine ei kulgenud nähtavasti tõrgeteta. Analoogilist tarbetute lõpplahenduste lisamist puändi järele kohtab mujalgi.

Üsna sagedased on AT-naljade hulgas spetsiifilise dissoneeriva lõpprepliigiga jutud, kus iga konkreetse juhu “kognitiivne resultant” määrab selle, kas me tajume seda lõpprepliiki lihtsalt piinliku kohatuse või totrusena, tõhusa puändina või millegi vahepealsena. Nt jutus AT 1476 palub vanatüdruk kirikus Jeesuselt endale teatavat valge peaga või muude väärtustega poissi meheks; altari taha peitunud kellamees, külapoiss vm vastab, et ei anna. Palve ja keeldumine korduvad tõusujoones 3–4 korda, kuni nõrдинud tüdruk käratab puäntrepliigi: “Hea küll, Jeesuke, ära siis ninna kah karga!” vm sellelaadset.

Tüüpiliselt tekivad dissonantsiefektid juhtudel, kui sündmustiku käigus tekib kvaasidialoog: keegi arvab eksikombel, et mingi pöördumine on adresseeritud talle või jutt on temast, ja reageerib. Jutus AT 1833A näiteks saadab pastor kõstri vm piiblinime kandvalt lihunikult (nt Pauluselt, Mooseselt) liha laenama. Pidevast laenamisest tüdinud lihunik keeldub. Köster naaseb kirikusse just hetkel, mil pastor esitab jutluse käigus retoorilise küsimuse: “Mis ütles Paulus?”, ning edastab lihuniku sõnumi siiralt ja tähtteliselt: “Paulus käskis sitta süüa, kuni vana võlg tasa.” Enamik tekste lõpebki tõepoolest selle dissoneeriva puändiga, kuid jälle – põhjarannikul näib oluvat tuntud ka paralleelredaktsioon, kus pastor korrigeerib kõstri räiguse omapoolse kõlaliliselt korrastatud vasturepliigiga: “Ei, mitte see liha-Paulus, vaid see püha Paulus!” Põhimõtteliselt samasuguse ülesehitusega on ka nt AT 1355C, kus pastor püüab puu all tüdrukut võrgutada ja poiss on juhtumisi sama puu otsas; tüdruk küsib, kes võimaliku lapse toidab; pastor ütleb: küll see toidab, kes ülal; poiss puu otsast teatab, et ei kavatse võõraid tittesid toita.

Elementaarse puändina võib hakata tunduma mis tahes ootamatu “järsk liigutus” süžeearenduse lõpul. Jutus AT 1568* pööravad sööjad (enamasti peremees ja sulane) mitmesuguste metafoorsete vm teeseldud põhjenduste saatel söögikausis asuvat pudrusilma, lihatükke vmt enda poole; see on struktuurilt kavalusaktide ahel, mis võib lõppeda ka lihtsalt emma-kumma (tavaliselt sulase) võiduga, kuid redaktsioonis, kus libajutt keerleb maailma ja meteoroloogiliste liikumiste ümber (pilved, äikesepilved), lõpeb ahel tavaliselt ootamatu robustse käiguga: mingi põhjendava repliigi saatel lüüakse kauss laualt maha, segatakse pudrusilm segi vms.

Samuti võib puänditunde tekitada õnnestunud assotsiatiivne hüperbool või absurdikujund. AT 1365A–C on ilusateks alltüüpideks jagunev jutt, kus mees tüdineb oma naise jonnakaist vastuvaidlemistest või sõimust ja otsustab naise uputada. Naine ei lase end sellestki heidutada ja ajab kindlameelselt oma endist joont: ühes versioonis ta lihtsalt ujub uppunult vastuvett, teistes kinnitab oma arvamust, et heina niidetakse kääridega või et mees on täi, vee alt käeliste žestidega, kui see suu kaudu enam võimalik pole. Folkloorid kasutavad rohkesti telefonimängu-laadset, juhuste lihtsal kokkusattumisel põhinevat elementaarabsurdi kui ka rafineeritumat, kus näiline absurd mõtestatakse mingite vihjeliste alltekstidega. Keerukalt varieeruv jutt tingnimetusega “Kurdi vastused” (AT 1698) sisaldab mõlemat ja nende vahevorme, kus kvaasidialoogi osalised arendavad

kahe erineva, kuid seesmiselt sidusa sisuliini polüfooniati. Neile arendustele on aga omane tihti lõppeda tagakaaluliste štrihhidega – kavatsuslike sisuliste kvaasihaakuvustega dialoogi lülide vahel: mittekurt partner kaotab kannatuse ja jutt hernemüügist võib lõppeda nt repliigipaariga: “Tahad peksta saada?” – “Seda hinda pakuti mulle juba enne”, jutt ostetud heeringatest järjendiga “Laku ...!” – “Eks ta ole jah hea soolane suutäis” vmt.

AT-registris leidub ka üksikuid selgelt puänteeritud nalju ja nad mõjuvad siin omamoodi võõrkehadena: näiteks proua arvamusavaldus, et kui talumeestel leiba pole, siis võiksid nad ju kooke süüa (AT 1446), või jutt, mis lõpeb obstsöönse puäntvormeliga “Surm, kui magus on su oda! Torka veel üks kord!” (AT 1476C). Jutul AT 1688 on kolmarvule toetuv gradatsiooniline kompositsioon, mis on puändiga naljades (nt nn kolme rahva lugudes) üldse üsna sagedane. Isamees saab käsu kosilase juttu järele kiita ja veidi omalt poolt juurdegi panna, kuid täidab käsku liiga mehaaniliselt ja 3. käigus, kus tulnuks mahendada kosilase kahetsust oma pisut halva silmanägemise üle, resoneerib vales suunas: “Sa ju puhta pime!”

Raskin ja Oring demonstreerivad Raskini bronhiaalse patsiendi näitel (vt “Keel ja Kirjandus” 2000, nr 12, lk 844) puändiefekti hävinemise või kahanemise võimalusi juhtudel, kus kuulajale jagatakse kätte liiga palju infot ja seega laaditakse tast maha kognitiivse lühise tekkimiseks vajalik pinget. Raskini improvisatsioon on umbes selline: “Ühe minu sõbraga juhtus naljakas lugu. Tal oli bronhiit ja ta läks arsti juurde. Ukse avas arsti noor ja kena naine. Sõber küsis, kas doktor on kodus, ja muidugi ta pidi rääkima sosinal, sest tal oli hää ära. Aga naine sai temast räigelt valesti aru ja arvas, et ta sosistab sellepärast, et ei taha, et neid pealt kuuldaks, sest ta arvas, et mehel on temaga amoröösseid kavatsusi, ja kutsus mehe heameelega sisse, sest ta oma abikaasa oli just juhtumisi kodunt ära ja nad oleksid saanud segamatult omaette olla.”³² Oring ütleb, et puändi rikkumiseks piisaks veel vähemast: kui naise puäntrepliigi lõpuots ei kõlaks mitte lihtsalt “Come right in”, vaid “Come right in, handsome.”³³ Kuid neil näidetel puudub “ökoloogiline valiidsus”. Võib-olla aitaks just naturaalses folkloorises tegelikkuses ilmnevate rudimentaar- ja elementaarpuäntide jälgimine meid lähemale jõuda puändi ajaloolistele juurtele ja kognitiivsetele tekkemehhanimidele.

Targad lollid, külahullud, kojanarrid ja triksterid

Nagu meie jutu eelmises osas (“Keel ja Kirjandus” 2002, nr 12, lk 846–847) juba mainitud, valitsevad rahvanalja pilkeobjektide valikul üldiselt selged “alt üles”- ja “keskelt äärtele”-reeglid. Kuid mõnede rahvanalja tegelassiltide taga nähtuvad vastandlikud rollivõtud: kord pilgatavad, kord pilkajad; ühtaegu lollid ja targad, nüri- ja teravmeelsed; vahel kahju-, vahel kasusaajad.

Eesti naljandites on selle vastuolu kandjaks nt perifeerlased, eriti hiidlased, saarlased ja setud. Juuresoleval kolmel kartogrammil on näha nende perifeerlassiltide koondlevikupildid eesti naljandites – läbi kõigi AT-tüüpide kui ka AT-numbrita juttude, nii petjate kui petetavate, rumalate kui nutikate, samuti koomilise rolli poolest ambivalentsete tegelaste seljal. Need levikupildid vastavad üldjoontes täiesti etnogeograafilisele loogikale, hoolimata sellest, et eesti jututüüpide ja -redaktsioonide selge lokaliseerumine (võrreldes nt regilaulude, mõistatuste või vanasõnadega) on pigem erand kui reegel. Hiidlase levik on loodeline ja lääne-saareline, saarlase oma valdavalt saaremaine ja edelaeestiline (kajastades võib-olla ka saarlaste kui hooajatööliste, ehitusmeeste, kraavikaevajate jne põhilisi kasutusalasid), setu levik lõunaeestiline, eriti võruline. Ootuspäratult suured ainesülemid Palamusel ja Narvas viitavad vajadusele kontrollida mõnede saatjate (H. Karro, J. Sirdnak?) mahakirjutamisallikaid. Püüdsin kontrollida ka oletust: kas on nii, et perifeerlane on “positiivseks” tegelaseks just omal asualal ja “negatiivseks” sellega külgnevais paigus? See oletus aga ei leidnud kinnitust, vähemalt mitte arhiivimaterjalide praeguse seisuga juures.

Vaimulikud on koomiliselt ambivalentssed paljude rahvaste folkloorides, eriti Idas. Selle kahepaiksuse kvintessents ja võrdkuju on hästituntud Hodža Nasreddin, ülipopulaarne tüpaaž Türgis ning ka mujal: Väike- ja Kesk-Aasias, Arabias, Kaukaasias ja Balkanil. Targa lolli skript eristub

³² V. Raskin, *Semantic Mechanisms of Humor*, lk 145.

³³ E. Oring, *Between jokes and tales*, lk 90.

välja ka nn juudi loogikat esindavate naljade hulgas.³⁴ Asotsiaalid, kellele igas ühiskonnas on olnud lubatud rohkem kui tavainimestele, sh rohked külalhullud jm kohalikud veidrikud, on olnud samuti pideva folkloorse tähelepanu fookuses. Keskajal ja hiljemgi on ülikud kõikjal maailmas pidanud professionaalseid kojanarre, kelle funktsiooniks on olnud valitseja ja õukonna lõbustamine, aga teisalt ka üliku enda ja ta kaaaskondlaste tegude kriitiline tagasisidustus.³⁵ Tsirkuseklounid esindavad seda duaalsust tänini. Paljudest meile eksootilistest kultuuridest pärinev teave näitab folkloorsete triksterite globaalset olelemist Euroopa omast palju laiemas mõõtkavas, ja nendegi ümber on koondunud suur folkloristlik ja antropoloogiline huvi. Mahadev Apte märgib, et ingliskeelsed terminid, nagu *trickster*, *buffoon*, *fool*, *clown*, *moron*, *numskull*, on praktikas suurel määral sünonüümsed. Tervikuna ilmutab triksteri kuju eri kultuurides ja etnostel äärmiselt paljumõõtmelist inkongruentsi ning identiteedi pea täielikku puudumist. Trikster pole sugugi puhtalt mitte-üleloomuliku maailma esindaja, kuna sellist maailma paljudes kultuurides ei eksisteerigi. Ta on tihti jumalikku või müütilist päritolu. Ta võib olla kujult antropomorfne või zoomorfne või ka elutu asi ja võib metamorfeeruda ühest olekust teise. Vahel puudub tal üldse füüsiline koherents, ta organid ja jäsemed võivad omavahel tülitseda ja kehast eralduda. Inimesena on ta enamasti mees, kuid võib oma sugu muuta. Talle on iseloomulik äärmuslik egoism ja pidev nälg toidu ja seksi järele. Ta on ühtaegu kultuuriheeros kui ka kultuuri laostaja ja modifikaator.³⁶ Trikster on sellisena omamoodi “isekas meem”, mis paratamatult paelub tähelepanu, äratav tundeid, kütab fantaasiat ja annab mõtlemisaineid – ka uurijale, näiteks selle üle, kuidas ikkagi on inimmees suhestatud hea ja halva ning huvitava ja igava poolused ning kuidas neis kahes lõikes võiks olla hinnatav kurikuulus siirdumine “müüdilt logosele”.

---

³⁴ Vt nt V. Raskin, *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht–Boston–Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1985, lk 214–216.

³⁵ Kogumikus “National Styles of Humor” (ed. by Avner Ziv, New York–Westport, Connecticut–London: Greenwood Press, 1988) avaldatud ülevaadete autorid osutavad huumori nn rahvalike ja ajalooliste vormide rubriigis õuenarridele, karnevalidele, rituaalseile klounaadidele jmt-le mitmeis Euroopa maades, nt Belgias (lk 32–33), Prantsusmaal (lk 55–58), Inglismaal (lk 87–90), Itaalias (lk 135–138), samuti Iisraelis (lk 116–118).

³⁶ M. Apte, *Humor and Laughter*, lk 212–236.

